

ToplumveKültürAraştırmalarıDergisi*Journal of Social and Cultural Studies*

www.toplumvekultur.com

SOSYAL BİR OLGU OLARAK ZAMAN KAVRAMININ DÖNÜŞÜMÜ Ezgi Karmaz¹**Öz**

Zaman kültüre, topluma ve sosyal pratiklere bağlı olarak hem toplumun hem de bireylerin üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir. Zamanın uğradığı her bir değişim direkt olarak öznelere tarafından hissedilmekte ve toplumsal düzen buna göre şekillenmektedir. Bu durum, zaman kavramının 21.yüzyıla gelene kadar gerçekleşen her bir gelişmeye paralel olarak dönüşmesine yol açarken aynı zamanda toplumu da dönüştürmeye devam etmektedir. Güneşin doğuşu ve batışı, ibadet biçimleri, bitkilerin yetiştiği dönemlere göre günlük ve kişisel zamanlarını belirleyen bireylerin, insan eliyle oluşturulan ve belirli periyotlara bölünen soyut zamana alışmaları kolay olmamıştır. Bu durum karmaşa, toplumsal yaşamda düzensizlik günlük pratiklerin ritminde dengesizlerin oluşmasına neden olmuştur. Soyut zaman kavramının toplumsal yaşam biçiminin bir parçası haline gelmesi oldukça uzun sürmüştür. Ancak ülkeler arasındaki ticaretin gelişmesi, ulaşımın düzenlenmesi, teknolojinin gelişimi ve para akışının başlaması tek tip zamana göre hareket edilmesini zorunlu kalmıştır. Bu, zamanın anlamının tamamen değişip para ile anılır olmasına ve boş zaman kavramının ortaya çıkmasına neden olurken bireyler arasında zaman kullanımlarının farklılaşmasını da beraberinde getirmiştir. Zamanın yeni biçimlenişi, kadın ve erkek arasında zaman kullanımının farklı hallerde gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Zira, uygulanan tek tip zamanın sürdürülebilir olmasında etkin rol oynayan kapitalizm, kadın ve erkeğin zaman kullanımını nitel ve nicel olarak farklılaştırmıştır. Ekonomik sermaye sahiplerine, iktidarlara öznelere disiplin etme gücü veren zaman doğaya içkin özelliğinden koparak kontrol mekanizması haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zaman, Zamanın Kavramının Dönüşümü, Boş zaman, Toplumsal Cinsiyet, Toplum

TRANSFORMATION OF TIME AS A SOCIAL FACT**Abstract**

Time affects individuals and society seriously depending on their culture, society and social practices. The transformation of time is felt directly by the subjects and the social order is shaped accordingly. Till the now, the concept of time has been transformed with the effect of social changes and this interaction bring about a perpetual transformation of society. Basic constructions about time such as sunrise and sunset, forms of worship, growing periods of plants determined personal and daily use of time. For this reason, the adaptation to the abstract sense of time produced and divided into specific periods by individuals was not easy. The continuous transformation of time caused chaos and disorder in social life and instability in the rhythm of daily practices. Transformation of time forced individuals to change the perception of time. It took a long time for the abstract meaning of time to be a part of social life. However, the development of trade between the countries, the regulation of transportation, the development of technology and beginning of money flow have made it necessary to act according to the uniform time. These developments led to changes in the meaning of time, the emergence of the concept of leisure time and the differences in time use among individuals. The new form of time has brought about the differentiation of time use practices of women and men. Capitalism played an active role in the sustainable development of uniform time and this led to exist differences between women and men time use in their social, private and working life. The time

¹Kırıkkale Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Araştırma Görevlisi, ekarmaz@yahoo.com

which gives economic capital owners the power to discipline the society has become the control mechanism by breaking away from the nature.

Keywords: *Time, Transformation of Time, Leisure Time, Gender, Society*

ZAMAN

Zaman olgusunun içerdiği anlamların ve tarihsel süreç içinde geçirmiş olduğu değişikliklerin karşılığı başta felsefe ve sosyoloji olmak üzere etnografik ve antropolojik yaklaşımlar içinde bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar irdelendiğinde, her bir çalışma alanın, konu ile ilgili olarak iç içe geçtiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zaman kavramı, felsefi bir temele dayandırılarak değerlendirilmekte ve tarihsel gelişimi butemelebağlı olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle, zaman kavramının toplumsal anlamda dönüşümünü anlayabilmek adına tek başına bir araştırma alanı yeterli olmamakla birlikte disiplinler arası çalışmanın oldukça önemli olduğu konuya ilişkin kaynakların farklı disiplinlere ait olmasından anlaşılmaktadır. Zaman tek bir bakış açısıyla değerlendirilemediği gibi, farklı oluşum ve gelişmeler ile birlikte düşünülerek ele alınması gereken bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zaman olgusu süreç içinde farklı anlamlara bürünerek dönüşmüş ve dönüşmeye devam etmektedir. Unutmamak gerekir ki sosyal bir varlık olarak insanın mevcudiyeti, değişim ve dönüşümü kaçınılmaz kılmaktadır. Bu yüzden zaman olgusu, toplumda gerçekleşen tüm değişim ve dönüşümler ile eş zamanlı olarak durağanlıktan uzaklaşmaktadır. Bu hareketlilik, toplumsal yaşamdaki sosyal, ekonomik, teknolojik, bilgi vb. alanındaki gelişmelere bağlı olarak gerçekleşmektedir. Zaman, toplumsal gelişmelere göre şekillenerek anlamsal farklılaşmalar ile yüz yüze gelmiş olsa da aynı zamanda toplumun yapısını da etkilemektedir.

İçinde bulunulan 21. yüzyıl içinde zaman, tarihsel süreçte dönüştüğü son aşamalar ile birlikte insan yaşamını ve sosyal ilişkilerini yakından ilgilendirmektedir. Etkisini gösteren teknolojik gelişmeler, zaman olgusunun kavramsal içeriğini ciddi bir şekilde etkilemektedir. Bu yüzden Castells'in bahsetmiş olduğu ağ toplumu, zamanın hem kendi içinde hem de insanların algıları düzeyinde değişimlere uğramasına neden olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Castells'in konu ile ilgili düşüncelerine kısa bir şekilde yer vermek yararlı olacaktır. Ekonomik değişim ve dönüşümler hem teknoloji ile karşılıklı olarak birbirlerini etkilerken hem de zamansal pratik ve uygulamaların da dönüşmesine zemin hazırladığı içi teknolojide yaşanan gelişmeler önem kazanmaktadır.

İletişim teknolojilerindeki gelişmenin, ağ toplumunun ortaya çıkmasına neden olduğunu belirten Castells (2008), bilgi temelli ekonomi ve küresel olarak etkileşim halinde olan sosyo-

ekonomik ilişkilerin dünyanın beklenilenin de ötesinde bir noktaya ulaştığını dile getirmektedir. Enformasyon çağında ağ toplumları oluşmuş ve elektronik ağlar aracılığıyla sanal kültürler meydana gelmiştir. Bu gelişmeler, toplumun zaman algısının dönüşümünde oldukça etkili olmuş; eş zamanlılık ve zamansızlık kavramlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Castells, 2008, s.609). Toplumsal zamanın niteliğindeki değişimler sosyal pratiklerin değişimini tetiklemiş ve günlük yaşamda etkili olan zamanın anlamı ve etkisi de dönüşmeye başlamıştır.

Sıkıştırılmış olan zaman, toplumlarda üretim, tüketim ve siyasi alanlarda kendini göstermeye çalışırken, kültür tarafından kabul görmemiştir (Castells, 2008, s.611). Teknolojik gelişmeler ile günlük yaşamın bir parçası haline gelen araçlar ile iletişim kurmaya çalışanlar, buldukları mekân üzerinden zaman sınırlamasına maruz kalmadan neredeyse her bilgiye dakika ya da saniye olarak uzak kalmaktadırlar. Bu yüzden zaman, mekândan koparak toplumsal yaşama dâhil olmaya çalışmaktadır. Bu durum, iletişim teknolojileri aracılığıyla giderilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda zamansızlık, kültürel yapının bir parçası haline gelmiştir. Bu yüzden çizgisel ve ölçülebilir zaman algısı teknolojik gelişmeler ile birlikte ortadan kalkmaya başlamıştır. Zamanın kültürden, ekonomi ve sermayeden bağımsız bir hale gelmesi enformasyon teknolojileri ile birlikte ağ toplumunun bir parçası haline gelmesinde etken olmuştur. (Castells, 2008, s.576). Bu aşamalardan geçerek zamansız zaman kavramının ortaya çıktığını söylemek yerinde olacaktır. Ağ toplumuyla ortaya çıkan zamansız zaman olgusu tüm toplumları etkisi altına almıştır. Bu kavramın, toplumları sarmalama hali başta ekonomik alanda olmak üzere, kültür, siyaset, ideoloji ve mekan algısında gözlemlenebilmektedir.

Ağ toplumu oluşumundan yola çıkarak Castells, karmaşıklık ve sıkışıklığın kendi kendine bir yapı kurduğunu ve beraberinde öngörülemezliği getirdiğini belirtmektedir. Bu nedenle, ağ toplumu üçüncü dünya ülkelerini de kapsamak üzere günlük yaşam pratiklerine dahil olmaya ihtiyaç duymaktadır (Madeley 2000, s.54). Bilgi teknolojilerine ağırlık veren Castells, özellikle Batılı ulus aşırı şirketlerin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki ekonomik etkisine vurgu yapmaktadır. Ekonomik anlamda bu ülkelerin günlük yaşamlarına sokulan ulus aşırı şirketler, orada işçi olarak kabul görecektir insanların hayatlarını ciddi bir biçimde ekonomik olarak etkilemektedir. Çalışanların zaman disiplinine tabii olmalarının önünü açan bu durum, bir yandan gelir elde edebilme adına farklı alanlarda ve çeşitli biçimlerde kontrole maruz kalmalarına sebep olurken diğer yandan ekonomik anlamda tatmin edici sonuçlara ulaşamamalarını da beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu şirketlerdeki işçilerin çoğunluğunu kadınlar oluşturmakta ve ekonomik gelirden en düşük payı almaktadırlar.

Kadınların ucuz iş gücü, onların, erkeklere nazaran daha fazla iş gücüne katılmasını sağlayarak aile içindeki statülerini yükseltirken, küresel market içinde kolay vazgeçilebilen ve işçiler

arasında durumu en kritik grubu oluşturmalarına neden olmaktadır (Visvanathan, 1997, s.25). Kadınların iş gücüne katılımı ekonominin ağlar oluşturması ve yaygınlaşmasından yola çıkarak karı artırmak için iş gücü piyasasının cinsiyete dayalı bölünmesinden kaynaklanmaktadır (Castells, 2008a, s.280). Bu durum, kadınların iş gücü piyasalarında daha fazla yer almalarına, kadınların zaman kullanım biçimlerine dikkat çekilmesine, buna bağlı olarak feminist hareketlerin gelişmesine ve hem kadının hem de erkeğin konumunun yeniden sorgulanmasına yol açmıştır.

Ağ toplumu ile birlikte hızlanan finansal akış, iktidar akışının önüne geçmiştir. Bu yüzden, iş gücü, ulusal sınırları zorlayan bir hal almıştır. Bu bağlamda göç ve market piyasası kuralları ciddi içerik değişimine uğramıştır. Hızla gerçekleşen insan akışı, küresel anlamda hareketliliği de beraberinde getirmiştir. Ancak bunun yankıları her toplumda benzer sonuçları ortaya çıkartmamıştır. Örneğin üçüncü dünya ülkelerinde ev içi hizmetler ile kamusal emek piyasası arasında net bir ayırım ortaya çıkmıştır (Anderson, 2000; Hochschild, 2000). Bu durum kadınların iş yaşamı ile olan bağlantılarını ve varlıklarını erkeklere nazaran daha farklı bir biçimde sürdürmelerine neden olmaktadır. Bu nedenle kadınların ve erkeklerin günlük yaşamlarında zaman kullanım biçimleri nitel ve nicel olarak farklı şekillerde gerçekleşmektedir.

Ağ toplumu, bakım hizmetleri açısından değerlendirildiğinde, kadınların ücretli ve ücretsiz hizmetlere içkin olarak birbirleriyle olan kişisel bağımlılıkları ortaya çıkmaktadır (Visvanathan, 1997, s.23). Castells'e göre ağ toplumu bireysel ve kolektif oluşumları destekleyerek, cinsiyete dayalı iş yaşamının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Adam, 2002, s.7). Cinsiyetler arasında kendini gösteren bu farklılık, bireylerin hem iş hem de özel hayatında iş yaşamlarına bağlı olarak farklı zaman algılayış ve kullanımlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda tarihsel süreç içinde farklılaşan zaman olgusu beraberinde cinsiyetler arasında farklı zaman kullanımlarının ve dönüşümlerinin gerçekleşmesine ön ayak olmuştur.

ZAMAN KAVRAMININ ANLAMSAL DÖNÜŞÜMÜ

Zaman, ilk çağlardan bu yana anlamını ve kullanım amacını sürekli değiştirerek varlığını sürdürmüştür. Buna istinaden, literatüre farklı zaman kavramları girmiştir. Aristoteles'in fizik temelinde açıkladığı zaman kavramından, Heidegger'in var olma üzerinden değerlendirdiği zaman kavramına, algılarımıza hizmet ettiği düşünülen zamandan, Platon'un gerçeklik ve değişim üzerinden değerlendirdiği zaman kavramına kadar farklı zaman tahayyülleri bulunmaktadır (Aristoteles, Augustinus, Heidegger, 2007). Ancak bu çalışmada yukarıdakilerden farklı olarak zaman nesnel bir kavram olarak ele alınacaktır. Zamanın toplumsal yaşama ilişkin

değerlendirilmesi amaçlandığından, toplumsal yaşam ve bireyler (öznel zaman) nezdinde bunun nasıl düzenlendiği incelenecektir.

Eski dönemlerde insanlar, zamanı belli bir kategoriye sokamadıkları, ölçüp tartamadıkları için semboller aracılığıyla algılamakta ve göstermekteydiler (Borst, 1997, s.11). Bu yüzden, zamanı yaşamları boyunca karşılaştıkları değişimler ya da zıtlıklar üzerinden algılamaktaydılar. Bu durumda, hayatları boyunca karşılaştıkları doğum, ölüm, yaşlılık, gençlik gibi doğaya içkin olarak gerçekleşen değişimler, zamana yönelik algılarının oluşmasına yardımcı olmaktadır. Örneğin neredeyse 16. yüzyıla kadar kullanılan Eski Mısır takvimi bir tür “nilometre”, Nil nehrinin yükseliş ve alçalışını ölçen dikey bir ölçektir (Levine, 2013, s.89). Yani eski dönemlerde insanlar zamanı, doğaya bağlı olarak gerçekleşen değişimler üzerinden zihinlerinde canlandırmakta ve ona göre hareket etmekteydiler. Farklı zaman kavrayışlarının ortaya çıktığı bu dönemde temel olarak üç farklı zaman yaklaşımı değerlendirilmiştir (Fraser, 1986, s.24); Parmenides, zamanın algılara yönelik bir yanılsama olduğunu; Platon, zamanın gerçekle ilintili olduğunu ve hareketli bir temsiliyet sunduğunu; Aristoteles ise zamanın sayılabilen hareketlerin sayılabilen parçası olduğunu belirterek günümüze kadar ulaşan zaman tartışmalarının temelini oluşturmuşlardır. Bu farklı yaklaşımlar günümüzde zaman kullanımı ya da tüketimine dair farklı değerlendirilmelerin yapılmasına olanak sağlamakla birlikte zamanın soyut kavramsallaştırılması amacıyla gerçekleştirilen tartışmalar adına kolaylık sunduğunu söylemek mümkündür.

Antik dönemde zamanın imgeler, semboller aracılığıyla yaşamlara dâhil edilmesinin ardından, Ortaçağ'da Hıristiyanların Tanrı inancı, zaman üzerinde oldukça etkili olmuştur. Tanrıya ibadet, kişilerin doğadan bağımsız kendi üzerlerinde denetim sağlama gereksinimini beraberinde getirmiştir. Buna bağlı olarak Tanrı için yapılan ibadetlerin zamanlaması önem kazanmış ve böylece zaman kişiselleşmeye başlamıştır (Borst, 1997, ss.20-30). Bu dönemde oldukça önemli bir unsur olarak karşımıza çıkan gelişme ise zaman hesaplanmasına başlanmasıdır. Zamanın belki de ilk kez toplumsal statü ve güç göstergesi olarak sahneye çıktığı ve hesaplamayı yapanlara saygınlık kazandırdığı bu dönemde, günümüz modern zaman tasarımının zeminini oluşturacak unsurlar da ortaya çıkmaya başlamıştır (Fabian, 1983, s.12). Zaman olgusunun modern çağa gelindiğinde bir iktidar ya da statü göstergesi olmasının kökenlerinin burada filizlendiği görülmektedir. Bu durum Taylorizm ve Fordizm döneminde iktidarı ve sermayeyi elinde bulunduranların zaman üzerindeki kontrol ve tahakkümlerinin zeminini hazırlayan önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ortaçağın sonlarına doğru zaman, Tanrıya ibadet maksatlı bireyselleşen zamanın dışına çıkmış ve toplumsal zaman halini almaya başlamıştır. Buna zemin hazırlayan unsurların, ticaret ve ekonomi dünyasındaki gelişmeler olduğu söylenebilir. Çünkü gelişen ekonomi ve ticaret için birçok fiziksel sınırın aşılmasına neden olacak ve sonuç olarak ortak bir zaman kavramına ihtiyaç

duyulacaktır (Borst, 1997, s.78). Bu yüzden, sadece Tanrıya ibadet için kişiselleşmiş zaman değil, herkesin kabul edeceği ve buna uygun hareket edeceği zamanın hem niteliksel hem de niceliksel olarak yarar sağlaması muhtemeldir. Ortaçağ döneminde gerçekleşen coğrafi gelişmeler beraberinde dünyanın haritasının çizilmesini gerektirmiş ve mekânların ya da coğrafi alanların birbirlerine uzaklığı zamansal olarak ölçülmeye başlanmıştır (Harvey, 1997, s.257). Bu gelişmeler, günümüz zaman ölçümünün ilk basamaklarını oluşturmuş ve modern dünyanın zaman kavramının ekonomik temelde gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Eski çağlarda zamanın sembolleri ölüm doğum gibi doğaya eşdeğer unsurlarken artık para, zamanın simgesi haline gelmiştir (Giddens, 1994, s.29). Günümüze kadar ulaşan bu özellik, kapitalizm ile birleşerek farklı bir boyuta uzanmıştır. Bu konu ile ilgili olarak Harvey, zaman ve para arasında bir sıkı bir ilişki olduğunu, sermayeden edilecek kazanımın hızı yükseldikçe kardan elde edilecek miktarın da bir o kadar önem arz ettiğini belirtmiştir (Harvey, 1997, s.258). Bu yüzden toplumsal yaşamın ritminde sürekli bir artış olduğu dile getirilebilir. Bu durum sadece sermaye sahiplerini değil bu sermaye için çalışanların da günlük hayat temposunda sürekli hızlanmayı gerektirmektedir. Bu bağlamda, bireylerin ekonomiye ve kapitalizmin sermaye birikimine bağlı olarak günlük zaman kullanımlarını şekillendirdiklerini söylemek mümkündür. Kapitalizm ile paralel olarak gelişen ve ilerleyen teknoloji, fertlerin zaman kullanımlarını önemli ölçüde etkileyerek değişen zaman kavramına ek olarak zamanın kullanımının ve anlamının da değişmesinde önemli rol oynamıştır.

Güneşin doğuş ve batışına bağlı olan doğal zamandan koparak insan eliyle üretilmiş olan mekanik zamana uymak toplumlar açısından oldukça zorlayıcı olmuştur. Sosyal yaşam içinde günlük pratiklerde doğal zamana göre gerçekleştirilirken bunun düzenlenen bir zaman göre yapılması zorunluluğu beraberinde, başta bireylerin temel ihtiyaçları (uyku, yemek vb.) olmak üzere, ulaşım, ticaret, çalışma hayatı gibi birçok alanda karmaşa yaşanmasına neden olmuştur. Örneğin, standart zamanın kullanımını eleştiren Sosyolog Eviatar Zerubavel, bu zaman kullanımının kolektif yaşam için yeni bir ritim dayatarak sosyal kontrol sağlamaktan başka bir şey olmadığını dile getirmiştir (aktaran Levine, 2013, s.108). Benzer bir şekilde, kişisel zamanın ortadan kalkmasına zemin hazırladığı için bireysel özgürlüklere vurulan bir ket olarak değerlendirilen mekanik zamanın düzenlenmesine karşı çıkmıştır.

19. Yüzyıl ortasında zaman kullanımının değişimine bağlı olarak kullanılan saatler sayısal olarak artmış ancak ortak bir zaman olmadığından günlük yaşam hala doğal olaylar döngüsüne bağlı olarak gerçekleşmektedir (Levine, 2013, s.91). 19. yüzyıl sonları ile 20.yüzyıl başlarında insanlar kullanılan ortalama zaman ile gerçek zaman (güneşin doğuşuna göre belirlenen zaman) arasında farkın oluşturulan bir yasal zaman ile ortadan kaldırılmasına ne şekilde uyacakları

belirsizlik taşıyan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Ogle, 2018, s.65). Çünkü tarım işçilerinin ve diğer alanlarda çalışan işçilerin yasal bir zaman oluşturulmadan önce gerçekleştirmiş oldukları kahvaltılık yapma, işe gidip gelme gibi günlük pratikleri alışagelmış oldukları gerçek zaman ile düzenlenen zaman arasında çelişki halinde varlığını sürdürmektedir. Bu dönemde sadece Amerika Birleşik Devletleri'nde yetmiş farklı zaman diliminin olması zamanın toplumsal ve ekonomik yaşamdaki yansımalarını anlamak açısından önemli bir göstergedir (Levine, 2013, s.93).

Temelleri Ortaçağ'da atılan zaman hesaplamasının günümüzde dijital bir şekilde gerçekleştirildiği aşikârdır. Bunun üzerinde, gelişen teknolojinin etkisi oldukça büyüktür. Bilgisayar aracılığıyla oluşturulan zaman ölçümü ve takibinin insanların zihninde net bir zaman kavramının oluşmasını engellediği yönünde birçok tartışma bulunmaktadır. Bu konu ile ilgili Borst(1997, ss. 128-132), yaşadığımız dünyanın bilgisayar imgesinde yeniden inşa edilmesinin zihinlerdeki zaman, sembol ve sayı kavramlarının farkına varılmaksızın değiştiğini belirtmektedir. Bu oluşum ile birlikte, insanların zihinlerindeki zaman algısının fazla gelişmemesine ve zamana dair derinlik boyutunun ortadan kalkarak sadece anın yaşanmasına neden olduğu ileri sürülmektedir (Best, Kellner, 1998, s.328). Böylece toplumsal olarak örgütlenen modern zaman, insanlar tarafından farkında olmaksızın, bir şekilde kullanılmakta, bulunulan anın bilinciyle hareket edilmekte ve ekonomik şekillenmelere bağlı olarak zaman, bireyler tarafından kullanılmaktadır.

Burada tartışılması gereken durum; dünyanın kendi ritmiyle çevrelenen sosyal yaşamdan, insan eliyle düzenlenen zamanın, sosyal yaşamı belirleyici bir unsur haline gelmesi olacaktır. Bu dönüşüm, zamanın süreç ve şeylerdeki geçicilik ve yerelliğinden, zamanın gündüz ya da gece olmasına bakılmaksızın eski zaman bağlamının dışında bir olguya dönüşmesine neden olmaktadır. Bu durum bize soyutlaşma, bağlamdan kopma ve rasyonelleşme sinyalleri vermektedir ki bu da zaman kavramının süreç içinde doğal anlamından koparak, mantık çerçevesinde yapay bir araca dönüşmesine neden olmaktadır (Adam, 2002, s.15). Artık doğal zamana bağlı olan ayrımlar ortadan kalkmış; gece ile gündüz arasındaki keskin fark niteliğini kaybetmiş, mevsimlere bağlı olarak gündelik yaşamı etkileyen farklılıklar (besin kaynakları, ısınma, ulaşım süreleri vb) net bir şekilde hissedilmemektedir.

Genel olarak değerlendirecek olursak; saat zamanı doğanın çeşitli süreçlerine bağlı olarak insanlar tarafından farklı bir şekilde algılanmaktaydı. Doğanın kendi içindeki işleyişi, çeşitliliğe bağlı olarak belirlenirken, saat zamanının saat döngüsünde değişmezlik ve kesinlik karşımıza çıkmaktadır. Doğanın ritmik döngüsü birçok unsura bağlı olarak değişirken, saat zamanı tüm içerik ve unsurlardan soyutlanarak bağımsız bir şekilde işleyişine devam etmektedir. Unutmamak gerekir ki önceleri insanlar zamanı doğum, ölüm, hamilelik gibi olgulardan yola çıkarak anlamaktaydılar. Ancak zaman, doğadan ve insanların kontrolünden tamamen çıkıp, bağlamdan

kopuk bir şekilde, düzensizlik içinde kendi düzenini yaratarak bu durumu toplumlara çeşitli sosyal zorlamalar ile kabul ettiren bir unsur haline gelmiştir. Tarihsel olarak bakıldığında zaman, belli bir dönemden sonra bir iktidar aracı haline gelmiş ve bu etkisi 21. yüzyıla değin etkisini sürdürmüştür.

NESNELEŞEN ZAMAN İLE ORTAYA ÇIKAN BOŞ ZAMAN

Endüstriyel yaşam tarzı ekonomik aktivitelere ve gelişim planlarına öncelik tanımaktadır. Bunun temeli neredeyse 3000 yıl önce, Hıristiyanlık öncesi zamana dayanmaktadır. Buna göre, faizin şeytani tarafı olumlanacak ekonomik bir aktivite haline getirilmeli ve ürünler de kullanım değerinden değişim ya da takas değerine dönüştürülmelidir (Legoff, 1980, s.35). Hıristiyan bakış açısına göre zaman ile ticaret yapmak da hırsızlıktan başka bir şey değildir çünkü ticaret yapmak bireysel bir şey değildir. Zamanın metalaşması altında yatan düşüncenin kökeni buradan gelmektedir. Yani zamanın metalaşması, zaman ile para ilişkisinin şeytani bir boyutu olduğu düşüncesinden, rasyonel bir hareket olarak tanrı için hizmet etme ve sonrasında ekonomik büyüme için kar etme pratiğine dönüşmüştür. Takastan para ekonomisine dönüşen saat zamanı, zamanın kullanım değerinden, zamanı soyut bir değişim değeri olarak kabul eden faydacı bir yapıya dönüşmüştür.

Zamanın para haline gelmesi, zamanın sıkışması ve rasyonel planların ekonomik zorunluluğa dönüşmesine neden olmuştur. Taylorizm, Fordizm, esnekleşme ve zamanında üretim mantıksal gelişmeler olarak yer almaya başlamıştır. Zaman paradır kabulü birçok pratiğin ve çalışma biçiminin en küçük ayrıntılarına kadar hesaplanmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin, Taylorizm döneminde her bir işçinin kaç adımda ne kadar iş yapması gerektiği, ne zaman ihtiyaç molası vereceği, belli bir süre içinde ne kadar iş yapması gerektiği tek tek belirlenmiştir. İşin, emeğin, ekipmanların zamana göre sayılır hale gelmesi, yerel ilişkilerin de metalaşmasına, ucuz iş gücüne doğan ihtiyaçla birlikte emeğin hızlı hareketlenmesine ve ihtiyaca göre yer değiştirmesine neden olmuştur. Zamanın para haline gelmesi boş zamanın kullanımının da bir kar aracı haline gelmesine neden olmuştur. Zamanın metalaşması, küresel ekonomide neredeyse bir kontrol mekanizması haline gelmesini olanaklı hale getirmiştir. Bu, zamanın sadece sıkıştırılmasını değil aynı zamanda yeniden işlenmesini de beraberinde getirmiştir (Castells, 2008, s. 675). Eğer hiçbir şey olmuyorsa- yani ara verilmişse bekleniliyorsa ya da dinlenme zamanıysa- bu sefer bu zaman aralığı üretken olmayan, çöpe atılmış, kar kaybına uğranılmış zaman olarak görülmeye başlanmıştır ki bu zaman aralığının olabildiğince azaltılması ya da tamamen ortadan kaldırılması gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu yüzden zamanın sürekli kontrol edilmesi gerekliliği doğmuştur.

Yukarıda anlatılanlara paralel olarak kapitalizmle birlikte gelişen üretim ilişkileri, ev ile iş yerinin ayrılmasına neden olmuştur. Buna ek olarak teknolojinin ilerlemesi, insan gücüne duyulan ihtiyacın azalmasına ve onların yerinin makinelerin almasına zemin hazırlamıştır. Makineleşmeyle birlikte işler daha kısa sürede bitirilebildiğinden insanların boş zamanları oluşmaya başlamıştır (Aytaç, 2002, s.237). Ancak boş zamanın kavramsallaştırılması da birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Modern zaman ile birlikte imgesel değerini yükselten para, boş zamanın belirlenmesinde oldukça etkili olmuş fakat bu durum boş zaman olgusunun farklı tanımlamalar üzerinden değerlendirilmesinin önünü açmıştır. Şöyle ki “boş zaman, iş saatleri dışındaki zaman aralığıdır” gibi tanımlamalar modern zaman tüketimine dâhil edilen unsurların ücretli çalışılan zaman dışında kalan zaman diliminin, boş zaman olarak kabul edilmesine neden olmuştur (Demir, 2006, s. 36). Bu yaklaşım, sadece ücretli çalışanların sahip oldukları zaman içinde boş zaman tüketimine sahip oldukları çıkarımında bulunulması sonucunu doğurmaktadır. Bu da ücretli bir işte çalışmayan kişilerin boş zamanlarının değerlendirilmeye alınmamasına neden olmaktadır.

Para ile birlikte metalaşan zaman, bireylerin ücretli bir işte çalışıyor ya da çalışmıyor olmalarına bağlı olarak eşit bir biçimde kullanılamamaktadır. Yine karşımıza, tanımlamaların da etkisiyle, ekonomik koşullara bağlı olarak, toplumsal yaşamda zamanın bir tüketim nesnesi olarak eşit bir biçimde kullanılmadığı sonucu çıkmaktadır. Bağımlı emek teorisine (dependent labor theory) (Shaw, 1985) göre erkeklerin boş zamanı çalıştıkları ücretli işe, kadınların boş zamanı ise ev işlerine göre belirlenmektedir. Bu durumda hem ev dışında ücretli olarak çalışıp hem de eve döndüklerinde ev işleri ile uğraşan kadınlar gözden kaçmaktadır.

Bağımlı emek teorisi bakış açısıyla yapılan çalışmalar, hem kadınlar hem de erkekler açısından güvenilir ya da geçerli sonuçlar elde edilmesine engel olabilmektedir. Örneğin hem kadının hem de erkeğin çalışıyor olduğu evli çiftlerde erkekler genellikle ev işleri konusunda kendilerini sorumlu hissetmemektedirler. Bu durum bahsedilen teori açısından düşünüldüğünde kadının konumunun yanlış değerlendirmesine neden olmaktadır. Kadın ve erkeğin boş zamanlarının eksik değerlendirilmesi konusunda karşımıza çıkan bir başka durum da boş zamanın farklı şekillerde tanımlanmasıdır. Daha önce bahsedildiği gibi boş zaman kavramı kişilere, duruma, topluma, kültüre hatta ülkelere göre değişiklik gösterebilmektedir.

Cinsiyetler arasında zaman kullanımı ve boş zaman kullanımını etkileyen hane içi iş bölümüne ayrılan zamana ilişkin TÜİK'in (2015) ² yapmış olduğu zaman kullanım anket sonuçlarından kısa bir örnek vermek konunun daha iyi anlaşılması açısından uygun olacaktır. Örneğin, aşağıdaki tabloda erkek ve kadının hane halkı ve ev bakımı için ayırmış oldukları süre

²TÜİK'in zaman kullanım araştırması ile ilgili yapmış olduğu güncel çalışmadır.

karşılaştırıldığında, net bir biçimde kadınların bunun için daha fazla zaman ayırdığı görülecektir. Ayrıca tabloda verilmiş olan istihdama ilişkin verilerde erkeklerin kadınlardan daha fazla zaman ayırdığı açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Daha önce bahsedildiği üzere, Castells ağ toplumuyla birlikte ücretli ve ücretsiz emeğin ayrıştığını, kadınların ev içi işler ile varlıklarını sürdürdüğünü ve cinsiyete dayalı iş bölümü ve dağılımının ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu gelişme, bireylerin zaman kullanım biçimleri ve miktarlarını da direkt olarak etkilemekte ayrıca sosyal yaşamlarına da müdahalede bulunmaktadır. Zaman, fark edilmeden toplumsal olarak etkisini göstermekte; sosyal değişimlere bağlı olarak zaman olgusal içeriğini dönüştürmekte, bir nevi toplumun yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Faaliyet türü ve cinsiyete göre kişi başına ortalama faaliyet süresi, 2014-2015
Average activity time per person by type of activity and sex, 2014-2015
[10+ yaş - age]

(Saat-Hours)

Faaliyet adı-Activity name	Toplam-Total			Hafta içi-Weekday			Hafta sonu-Weekend		
	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female	Toplam Total	Erkek Male	Kadın Female
Toplam Total	24:00	24:00	24:00	24:00	24:00	24:00	24:00	24:00	24:00
Yemek ve diğer kişisel bakım Meals and other personal care	02:45	02:46	02:43	02:42	02:44	02:41	02:52	02:53	02:51
İstihdam⁽¹⁾ Employment ⁽¹⁾	02:33	03:58	01:09	02:54	04:29	01:20	01:40	02:41	00:40
Eğitim Education	00:46	00:45	00:47	00:55	00:55	00:56	00:22	00:20	00:24
Hanehalkı ve aile bakımı Household and family care	02:35	00:51	04:17	02:33	00:47	04:16	02:42	01:02	04:20
Gönüllü işler ve toplantılar Voluntary work and meetings	00:43	00:34	00:51	00:43	00:34	00:51	00:43	00:36	00:51
Sosyal yaşam ve eğlence Social life and entertainment	01:50	01:46	01:54	01:41	01:35	01:47	02:12	02:13	02:11
Spor ve doğa sporları Sports and outdoor activities	00:11	00:16	00:06	00:10	00:15	00:05	00:13	00:21	00:06
Hobiler ve oyunlar Hobbies and games	00:21	00:31	00:12	00:20	00:29	00:11	00:25	00:37	00:13
TV izleme, radyo ve müzik dinleme, vb. Watching TV, listening to radio and music, etc.	02:20	02:23	02:18	02:17	02:16	02:17	02:29	02:40	02:18
Ulaşım ve belirlenmemiş zaman kullanımı Transportation and unspecified time use	01:03	01:20	00:47	01:06	01:23	00:49	00:57	01:12	00:42
Uyku Sleep	08:48	08:44	08:52	08:35	08:29	08:41	09:20	09:20	09:19

TÜİK, Zaman Kullanım Araştırması, 2014-2015
TurkStat, Time Use Survey, 2014-2015

(1) İstihdam faaliyeti başlığı işte geçirilen zamana ek olarak iş arama gibi istihdama ilişkin diğer faaliyetleri de içermektedir. Bu doğrultuda çalışmayan kişilerin iş arama ile ilgili yaptıkları faaliyetler de burada kapsamaktadır.
(1) Employment activity title contains other activities related to employment like job searching in addition to the time spent at work. Accordingly, activities done related to job searching by non-employed persons are included here.

Tablo 1: TÜİK, 2014-2015 Zaman Kullanım İstatistikleri

Hane halkı bakımı ve ev işleri için kadın ve erkeğin günlük olarak ayırmış olduğu zaman arasındaki fark, toplum içindeki konumlarının bir göstergesi olarak kabul etmek mümkündür. Erkeklerin ev işleri ve hane halkı bakımı için ayırmış olduğu süre neredeyse kadınların ayırmış oldukları sürenin dörtte birine karşılık gelmektedir. Aradaki bu ciddi zaman kullanım farkı, erkeklerin istihdam alanında daha fazla zaman harcamasıyla yakından ilişkilidir. Buna ek olarak Tablo 2, gelir durumuna göre bireylerin zaman kullanımına dair bilgileri sunmaktadır. Burada dikkat çeken nokta gelir seviyesi arttıkça, sosyal yaşam ve eğlenceye ayrılan zamanın azalıyor olmasıdır. Zamanın para ile anıldığı 21. Yüzyılda elde edilen bu veriler, bireylerin iş yaşamı dışındaki zamanın elde edilen gelir ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca, tablolar ile değinilen verilere ek olarak, yapılan araştırmaya göre bireylerin boş zamanlarının %94'ünü TV

izleyerek geçirmekte ve sosyal medyada vakit geçirme oranı %33,9 olup, bu oran erkeklerde %41,7, kadınlarda ise %26,2 olarak belirlenmiştir (TÜİK, 2015, Haber Bülteni).

Faaliyet türü ve hanehalkının aylık gelir grubuna göre kişi başına ortalama faaliyet süresi, 2014-2015

Average activity time per person by type of activity and monthly household income group, 2014-2015

[10+ yaş - age]

Faaliyet adı-Activity name	Toplam Total	Gelir grubu (TL) Income group				
		0 - 1 080	1 081 - 1 550	1 551 - 2 170	2 171 - 3 180	3 181 +
Toplam Total	24:00	24:00	24:00	24:00	24:00	24:00
Yemek ve diğer kişisel bakım Meals and other personal care	02:45	02:49	02:47	02:43	02:42	02:43
İstihdam⁽¹⁾ Employment ⁽¹⁾	02:33	01:41	02:16	02:41	03:00	03:27
Eğitim Education	00:46	00:50	00:44	00:46	00:47	00:41
Hanehalkı ve aile bakımı Household and family care	02:35	02:55	02:46	02:31	02:22	02:14
Gönüllü işler ve toplantılar Voluntary work and meetings	00:43	00:56	00:46	00:43	00:37	00:27
Sosyal yaşam ve eğlence Social life and entertainment	01:50	02:07	01:55	01:46	01:41	01:33
Spor ve doğa sporları Sports and outdoor activities	00:11	00:10	00:12	00:09	00:11	00:13
Hobiler ve oyunlar Hobbies and games	00:21	00:14	00:19	00:22	00:24	00:30
TV izleme, radyo ve müzik dinleme, vb. Watching TV, listening to radio and music, etc.	02:20	02:26	02:20	02:23	02:16	02:15
Ulaşım ve belirlenmemiş zaman kullanımı Transportation and unspecified time use	01:03	00:51	01:01	01:04	01:09	01:16
Uyku Sleep	08:48	08:56	08:50	08:47	08:45	08:38

TÜİK, Zaman Kullanım Araştırması, 2014-2015

TurkStat, Time Use Survey, 2014-2015

(1) İstihdam faaliyeti başlığı işte geçirilen zamana ek olarak iş arama gibi istihdama ilişkin diğer faaliyetleri de içermektedir. Bu doğrultuda çalışmayan kişilerin iş arama ile ilgili yaptıkları faaliyetler de burada kapsamaktadır.

(1) Employment activity title contains other activities related to employment like job searching in addition to the time spent at work. Accordingly, activities done related to job searching by non-employed persons are included here.

Tablo 2: TÜİK, 2014-2015 Zaman Kullanım İstatistikleri

Bu göstergeler, süreç içinde zamanın kavramsal olarak uğradığı değişikliklerin, günlük yaşam pratiklerine nasıl yansıdığına bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Var olan dönüşümün belki de ufak bir yansıması olan bu sonuçlar, bireyler arasında cinsiyetlerine bağlı olarak zamanın farklı bir biçimde işlediğini göstermektedir. Kamusal ve özel ayrımının giderek netleştiği bu noktada zaman olgusu, iktidarı elinde bulunduranların tahakküm araçlarından biri haline gelmiştir ki orta çağda da aynı durum kendini göstermektedir. Zaman dönüşür ve dönüştürürken, diğer sosyal olgularda olduğu gibi sosyal yaşam içinde var olan iktidar ilişkilerine bağlı olarak araçsallaştırılmaktadır. Nesneleşen zaman, sadece ekonomik sermaye ve buna bağlı olarak zaman kontrolünü elinde bulunduranlar için değil; aynı zamanda toplumsal cinsiyet temelinde kendini gösteren hiyerarşik düzende, eril tahakkümü kendi lehlerine sürdürenler için de sosyal bir araç haline gelmiştir.

ZAMAN VE TOPLUM İLİŞKİSİ

Zaman ile ilgili tartışmalarda zaman algısının sosyal olarak inşa edildiği belirtilmiştir (Bryson, 2007, s.23). O halde zaman topluma göre değişen bir yapıdadır. Zamanın tarihsel dönüşümüne bakıldığında, var olan değişikliklere ve gelişmelere göre karakter değiştirdiğini

söylemek yerinde olacaktır. Önceleri güneşin doğuş ve batışına göre uyku düzeni ayarlanıp, mevsimlere göre hareket edilirken ve bu yerel bir özellik taşıırken; modern zamana gelindiğinde kapitalizm ile birlikte kendini gösteren ücretli (maaşlı) işte çalışma pratiği, zamanın para ile birlikte anılmasına ve kapitalizmin ruhu ile zamanın para ile eşdeğer görülmesine neden olmuştur. Bir nevi önceleri kutsal inançlarla bağdaştırılan zaman artık dünyaya, dünyevi olgulara ait bir parça olarak sunulmaya başlanmıştır. En önemlisi, artık, para ile eş değer görüldüğünden zaman, takas edilebilir bir özellik kazanmıştır. Gerçekleşen dönüşüm göstermektedir ki zaman, bulunduğu döneme ve toplumun koşullarına bağlı olarak nicelik ve nitelik bakımından farklı karakterlere bürünmektedir.

Saat zamanı sayısız yerel zamanın ortadan kalkmasıyla dünya çapında uyarlanma başlanmıştır. Standart zaman, zaman dilimi ve dünya zamanı küresel ticaret ağlarının, ekonominin, ulaşımın ve iletişimin vazgeçilemez bir unsuru haline gelmektedir. Bu değişmez ölçümün yani saat zamanın süreçlere bağlı olarak hareket eden, ritmik ve çeşitli sosyal ve çevresel faktörlere ve süreçlere bağlı olarak yaşayan toplumlara bir norm olarak dayatılmasıyla sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır (Adam, 2002, s.20). Bu durum şu an endüstriyel üretime uygun bir biçimde işleyen saat zamanından bağımsız bir biçimde hareket eden, yerel ve geçici çeşitliliğe göre kendilerini ayarlayan hatta tarımı ve bu alanda kullanılan bitkileri endüstriyel zamandan bağımsız bir biçimde yetiştiren toplumların günlük pratiklerinin de değişmesine zemin hazırlamıştır. Benzer olarak, örneğin; ulaşım, zaman konusunda kritik noktalardan biridir çünkü tek tip zaman kullanımına geçmeden önce, farklı yerel saatlerin varlığı ulaşımın düzenlenmesinde hangi yerel saate göre hareket edileceğinin belirlenmesinde karmaşa yaratmaktadır (Levine, 2013, s.93). Bu durum ulaşımına bağlı olarak gerçekleşen tüm pratiklerin aksamasına neden olmakta hem çalışma hem de günlük yaşamı ciddi bir şekilde etkilemektedir.

İnsan eliyle oluşturulmuş endüstriyel zamanın modern, yenilikçi ve ilerleyici olabilmek adına kucaklanması gereken bir uygulama olduğu, zamanın ölçülebilir hal aldığı zamandan itibaren kabul ettirilmeye çalışılmaktadır(Ogle, 2018). Amaçlanan ortak zaman kullanımı, hem ülke içinde hem de ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişmesi bakımından yapılan çeşitli düzenlemeler ile toplumsal değişimlerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin Rusya, zaman ile sosyal ilişkilerini modernleştirebilmek adına zaman kullanım biçimlerini değiştirmişlerdir. Geleneksel Rus kültürüne zamanın başlangıcı ve bitişi yoktur ancak Büyük Petro bu anlayışı değiştirecek bir uygulama başlatarak, 18.yüzyılın ilk günlerinde Avrupa'da görmüş olduğu Jülyen Takvimine göre ülkede düzenlemeler yapmış ve yeni yılı eylül yerine ocakta başlatmıştır. Ülkenin dini inançlarına

uygun olmayan bu durum³, halkın bu değişimi olumsuz karşılmasına neden olmuş ancak Büyük Petro, zaman coğrafyasını öğretme çabasıyla insanları ikna etmeye çalışmıştır. Asıl amacı Rusya'yı Avrupa'ya benzetmek olan Büyük Petro, Devlet zamanı ile dini zamanı birbirinden ayırmıştır. İnsanların zamanını ölçüp vergilendirerek, onlara kendi yoğun programlı çalışma takvimini örnek veren Büyük Petro, ülkeye hizmet, devlete itaat ile hayatta zamanın örgütlenmesini birbirine bağlayan bir sistemi başlatmıştır (Castells, 2008, ss. 571-574). Zaman, ekonomik anlamda ülkeler bazında oldukça etkili bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ticaret, vergilendirme, ekonomik ilişkilerin standart zamana uygun bir biçimde gerçekleştiriliyor olması, ortak zaman kullanımı ile zaman anlayışına ve işleyişine sahip olmayan ülkelerin zorunlu olarak zaman ile sosyal ilişkiler arasında yeni bir yapılanmaya gitmesine neden olmaktadır.

Saat zamanı, standart zaman ve zaman dilimi artık günlük pratikler aracılığıyla doğallaştırılmış ve buna uyulmadığı takdirde büyük sorunlar yaşanacağı kabul edilmeye başlanmıştır (Bartky, 2000, s.113). Eskiden uyulan ve hareket edilen zaman algısı tamamen unutulmuştur. Modern toplumda var olan zaman kavramı, aslında birçok ayırımın ortadan kalkmasıyla oluşmuştur. Yani gece ile gündüz, yaz ile kış ya da soğuk ile sıcak arasındaki ayrımlar tamamen silinmiştir (Fraser, 1978, s.313). Bu durum gelişmiş toplumlarının günlük ilişkilerinin, toplumsal işleyişlerini etkilemiş ve düzenlemiştir. Hatta gelişmekte olan toplumların kendilerini gelişmiş ülkelere gösterebilmek adına düzenlemeler ve kontroller yapmasına ön ayak olmuştur. Örneğin, Dünya Ticaret Örgütü'nün işleyişi zaman ve mekândan bağımsız olarak gerçekleşmektedir (Adam, 2002, s.16). Saat zamanının bağlamından kopması para akışının, sermayenin ve işlemlerin serbest bir şekilde gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Koşulların bağlamlarını yitirmesi gerçek insanların belli ihtiyaçlar ile belli yerlerde yaşaması durumunu tamamen devre dışı bırakmıştır. Bunların hiç biri artık anlamsal ilişkiden arınmış dünyada yer bulamamaktadır. Bu şekilde zaman, içerik olarak çoğu anlamını kaybetmiş ve sadeleşmekten ziyade olumsuz anlamlar yüklenerek etkisini yitirmiştir. Bu duruma örnek olarak gece ve gündüz yayın yapan radyo ve televizyon programları ile sürekli açık olan kamu alanları verilmektedir (Fraser, 1978, s.314). Bu şekilde zaman, insanların ona göre hareket edeceği doğaya içkin bir olgu değil, insan eliyle oluşturulmuş mekanik bir yapıya işaret etmektedir.

Var olan zıtlıkların ortadan kalkması ve zamansal sınırlamaların aşınması, daha önce belirtilen, insan eliyle oluşturulan yapay bir zamanın göstergesi haline gelmiştir. Örneğin gece ile gündüz arasındaki farkı tamamen ortadan kaldıran elektrik ışığı önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Chesneaux, 2015, s.57). Bu açıdan değerlendirildiğinde yaşanan teknolojik ve

³İbadetin zamansal olarak belirlenmediği bu dönemde, her bir kişi kendi istediği vakitte ibadetini gerçekleştirmektedir. Bu nedenle halk, kendilerinin rızası dışında belirlenen zamana bağlı olarak ibadet etmeye karşı çıkmıştır.

bilimsel gelişmelerin sosyal yaşam içinde yaratmış olduğu dönüşümlerin zaman kavramına yönelik anlamsal bütünlüğün dönüşmesine neden olduğu söylenebilir. O halde, zaman sadece Rusya örneğinde olduğu gibi sosyal düzenlemeleri şekillendiren değil aynı zamanda gerçekleşen sosyal dönüşüm ve değişimlerden etkilenen bir kavramdır.

Yukarıda verilen elektrik örneğinin dışında, ancak buna bağlı olarak, mevsimsel zaman geçişlerini en aza indirgeyen iklimler ya da süreyi ortadan kaldıran anlık yazışmalar/haberleşmeler zamanın doğadan tamamen kopmasına neden olmaktadır (Chesneaux, 2015, ss.58-61). Teknolojik gelişmelere bağlı olarak kendini gösteren bu oluşumlar kültürel ve ekonomik olarak toplumlara yakından ilgilendirmektedir. Neredeyse tüm toplumlara etkileyen ekonomik gelişmeler, yukarıda bahsedilenler ile ilintili olarak sosyal yaşamda birçok farklılaşmanın ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Kapitalizmin etkisiyle zamanın alınıp satılabilir bir hal alması onun, kapitalistler tarafından kendi lehlerine yönelik kullanılmasına zemin hazırlamıştır (Bryson, 2007, s.27). Çalışanların zamanının, kapitalistler ya da işverenler tarafından düzenlenmeye başlanması hatta bunun için özel çaba sarf edilmesi, zamanın ücretli işe göre planlanması, zaman olgusunun daha önceleri sahip olduğu anlamları kaybedip, metalaşmasına neden olmuştur. Buna ek olarak, kapitalist sistem zamanın farklı bölümlerinde toplumu, tüketim kültürüne bağlı olarak, sürekli tüketmeye yönlendirirken aynı anda zamanın da eşit olmayan bir biçimde tüketilmesine yol açmıştır (Thrift, 1990, s.55-57). Ayrıca kapitalizm ev ve iş yerini birbirinden tamamen ayrı mekânlar olarak kabul ettiği için ev ve iş yeri için farklı zaman türleri ortaya çıkmıştır. Bu da farklı zaman gereklilikleri ve perspektiflerini ortaya çıkararak zamanın sosyal alanda hem tüketilen hem de kontrol sağlayan bir mekanizmaya dönüşmesine neden olmaktadır (Nowonty, 1994). Bu değişim, bireylerin yaşam tarzlarının etkilenmesine ve yaşamlarını zamanın yeni algılanış biçimine göre tasarlamalarına neden olmaktadır.

O halde zaman tarih boyunca dönüşerek ve daima toplumun bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak burada önemli olan ve daha önce değinilen bir başka nokta zaman kullanımının bireysel olarak belirlenemiyor oluşudur. Çünkü özünde maddi endişe taşımayan kültür, kapitalizmin etkisiyle standartlaşarak alınıp satılabilir hale gelmektedir. Zaman da benzer bir biçimde bireylerden bağımsız olarak kapitalizmin etkisiyle metalaşmaktadır. Yine buna paralel olarak zamanın nasıl kullanılacağı kapitalizm ve kapitalizmden yarar sağlayan güç sahibi erkler tarafından belirlenmektedir. Bu da sınırsız bir biçimde insanlığa sunulan zamanın, insanın sınırlı yaşam süresi nedeniyle sınırlı bir biçimde, içinde eşitlik barındırmayan bir özellikle kullanılmasına neden olmaktadır.

SONUÇ

Kavramsal olarak zaman, antik çağlardan günümüze ulaşana dek çeşitli aşamalardan geçerek ve değişime uğrayarak sosyal yaşamdaki varlığını devam ettirmektedir. Önceleri, güneşin doğuşu, batışı, hamilelik, gençlik ya da yaşlılığa bağlı olarak algılanan zaman orta çağa gelindiğinde din kavramıyla birleşerek yeni bir boyut kazanmıştır. Zamana ilişkin takınılandini tutum, zaman kavramının dini öğretilere bağlı olarak dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Burada etkili olarak karşımıza çıkan Hıristiyanlık, dini öğretilere hâkim sınıf tarafından toplumsal yaşamı yönlendirme konusunda etkin bir rol üstlenmektedir. Tek tanrılı dinlerin ortaya çıkması, insanların önceden kendi zaman anlayışlarına göre-bireysel zaman- ibadet pratiklerinedeğiştirmesine, tek tanrı için ortak bir zaman ve ibadet biçimininortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu durum, zamanın sosyal olarak örgütlenmesine zemin hazırlayan ilk gelişmelerdenbirisi olarak kabul edilebilir.

Din adamlarının, ibadet pratiğinin sabit bir şekilde yapılabilmesi adına zamanı düzenlemeleri, zamanın bu gruba mensup kişiler için iktidar ve kontrol mekanizması haline gelmesine neden olmuştur. Bu dönem içinde gerçekleştirilen coğrafi keşifler, mekân kavramına bağlı olarak zamanın önem kazanmasını sağlamış ve zaman artık bir ölçüm aracı haline gelmiştir. Artık mesafeler zaman ile tanımlanmış ve dünyanın döngüsü zaman üzerinden hesaplanarak çeşitli zaman birimleri oluşturulmuştur. Zamanın farklı birimlere ayrılması, tüm toplumlarda bir uygulama biçimi haline gelmiş, bu pratiğe uygun yaşam tarzı olmayanlar da çeşitli yaptırımlar ile zamansal uygulamalara tabii kılınmaya başlanmıştır.Bu şekilde önceden doğanın sembolik bir işleyişi olan zaman, giderek insanın oluşturmuş olduğu bir yapıya dönüşmüştür. Bu durum teknolojik ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak kendini daha net bir şekilde göstermiş ve zaman eski kavramından sıyrılarak modern dönemde yeni anlamlar kazanırken doğa ile sahip olduğu bağlamdan koparak rasyonel bir yapıya bürünmüştür.

Teknolojik gelişmeler ve buna bağlı olarak günlük yaşantımızda yer alan birçok cihaz ya da makineler zaman kavramının sınırlarının yokolmasına neden olmaktadır. Tıpkı klimalar gibi mevsimler arasındaki zamansal farkı kapatmaya çalışan cihazlar, elektrik kullanımıyla başlayan ve gece ile gündüz arasındaki ayrımı ortadan kaldıran ışıklandırma teknolojisi ya da yine gece gündüz ayırımına varmadan izlenen televizyon programları gibi. Bu şekilde zamansal zıtlıklar ortadan kalkmış ve modern yaşam için zamansal anlamsal silinmişlik yaşanmaya başlanmıştır. Bu durum dijital saatlerin sosyal yaşamda yer bulmasıyla toplumun yoğun olarak şimdiki yaşamı algılayıp geçmiş zamana dair algılarının daha kapalı olmasına neden olmuştur.

Kapitalizmin etkisiyle tüm dünyaya yayılmaya başlayan yeni zaman uygulaması ekonomik sermayeye sahip olanlara zamanın kontrol gücünü vermiş –Taylorizm ve Fordizmde olduğu gibi- aynı zamanda boş zaman kavramının ortaya çıkmasına ve ekonomik getirisi olmayan zamanın niteliksiz kabul edilmesine yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda bireyler arasında toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak eşit olmayan zaman kullanımlarının oluşmasına neden olmuştur. Bu, toplumlara göre farklılık göstermekle birlikte, Türkiye’deki durum kadınların aleyhine bir şekilde biçimlenmektedir.

Oluşan ağ toplumu, zamanı sıkıştırarak hem kültürü hem de bilgiyi değiştirerek toplumu şekillendirmektedir. Buna benzer bir şekilde, zamana bağlı olarak ülkeler arasında gerçekleştirilen düzenlemeler, uygulamalar ve politikalar, ülkeleri, kullanılan ortak zamana toplumlarının ayak uydurmasını sağlamaya yönlendirmiştir. Rusya örneğinde olduğu üzere net bir şekilde görülmektedir ki bu durum sadece teorik olarak değil pratik olarak da toplumların farklı bir şekilde sosyal olarak örgütlenmelerine neden olmaktadır.

Zaman, bireye ve doğaya içkin olarak başladığı dönüşüm sürecinde toplumsal olarak örgütlenen bir araç haline dönüşmüştür. Ancak, varmış olduğu son noktada tamamen doğadan kopmuş, soyut bir hale gelmiştir. Fakat unutmamak gerekir ki her sosyal olguda olduğu gibi zaman olgusu değişip dönüşmeye devam etmektedir. İnsanlardan ve sosyal yaşamdan bağımsız bir işleyişe bürünen zaman her anlamda incelenmesi gereken bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü zaman kavramının uğramış olduğu dönüşüm ve değişimler aslında toplumsala ait bilgileri de sunmaktadır. Sosyal yaşamdan ve toplumdan bağımsız incelenmesi mümkün olmayan zaman, sosyal yaşamın bilgi kaynağı ve toplumsal bilgiye ulaşmak için başvurulacak önemli başlangıç noktalarından biri olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

- Adam, B. (2002), “The Gendered Time Politics of Globalization of Showlands and Elusive Justice”, *Feminist Review*, No, s.70, 3-29, Palgrave Macmillan Journals.
- Anderson, B. (2000), *Doing the Work Dirty? The Global Politics of Domestic Labour*, London, s.Zed Books.
- Aristoteles, Augustinus, Heidegger(2007), *Zaman Kavramı*, Çev. Saffet Babür İmge Kitabevi, Ankara.
- Aytaç, Ö. (2002), “Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:12, Sayı:1, 231-260.

- Bartky, I. R. (2000), *Selling the True Time. 19th Century Timekeeping in America*, Stanford.
- Best, S.Kellner, D. (1998), *Postmodern Teori*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Borst, A. (1997), *Computus*, Dost Kitabevi, Ankara.
- Bryson, V. (2007), *Gender and the Politics of Time*, The Policy Press, UK.
- Castells, M. (2008), *Enformasyon Çağı/ Ağ Toplumunun Yükselişi, Ekonomi, Toplum ve Kültür*, Cilt 1, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Castells, M. (2008a), *Enformasyon Çağı, Ekonomi, Toplum ve Kültür, Kimliğin Gücü*, Çev. Ebru Kılıç, Cilt 2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Chesneaux, J. (2015), *Zamanı Yaşamak*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Demir, C. Demir, N. (2006), “Bireylerin Boş Zaman Faaliyetlerine Katılmalarını Etkileyen Faktörler İle Cinsiyet Arasındaki İlişki, Lisans Öğrencilerine Yönelik Bir Uygulama”, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:1, No:1, 36-48.
- Fabian, J. (1983), *Time and the Other*, Columbia University Press, New York.
- Fraser, J. T. (1978), *Time, The Familiar Stranger*, Amherst.
- Fraser, J. T. (1986), “The Problems of Exporting Faust”, *Time, Science, Society in Chine and the West, The Study of Time*, University Of Massachusetts Press, Amherst.
- Giddens, A. (1994), *Modernliğin Sonuçları*, Çev. E. Kuşdil, Ayrıntı, İstanbul.
- Harvey, D. (1997), *Postmodernliğin Durumu*, Çev. Sungur Savran, Metis, İstanbul
- Hochschild, A. R. (2000), “Global Care Chains and Emotional Surplus Value”, *On the Edge. Living with Global Capitalism*, London.
- Le Goff, J. (1980), *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, Chicago UP, Chicago.
- Levine, R. (2013), *Zamanın Coğrafyası, Kültürlerin Zaman Algısı Üzerine*, Çev. Özgür Umut Hoşafçı, Maya Kitap, İstanbul.
- Mı-Hye, C. (2006), “Gender, Leisure and Time Constraint, Employed Men and Women's Experience”, *Development and Society*, Vol.35, No.1, 83-105.
- Madeley, J. (2000), *Hungry for Trade, How the Poor Pay for Free Trade*, ZedBooks, London.
- Nowotny, H. (1994), *Time, The Modern and Postmodern Experience*, Cambridge, Polity.
- Ogle, V. (2018), *Küresel Zamanın Dönüşümü, 1870-1950*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Shaw, S. M.(1985), “Gender and Leisure, Inequality in the Distribution of Leisure Time”, *Journal of Leisure Research*, Vol.17, 266-282.

Thrift, N. (1990), "The Making of a Capitalist Time Consciousness", *The Sociology of Time*, StMartin's Press, New York, 105-129.

TÜİK Haber Bülteni, (4 Aralık 2015) [http, s.//www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18627](http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18627)Erişim Tarihi:11.11.2018.

TÜİK, 2014-2015 Zaman Kullanım Araştırması [http, s.//www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1009](http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1009) Erişim Tarihi:11.11.2018.

Visvanathan, N. (1997), "Introduction to Theories of Women, Gender and Development", *The Women, Gender and Development Reader*, ZedBooks, London, 17-32.

Zerubavel, E. (1977), The French Revolution Calender, A Case Study in Sociology of Time, *American Sociological Review*, 42, 870.